

Κώστας Σμπόνιας & Ίρις Τζακίλη
Επιστημονική Επιμέλεια

ΘΗΡΑΣΙΑ ΙΙΙ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ
ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ
ΜΙΑΣ ΝΗΣΙΩΤΙΚΗΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Η Θηρασία αποτελεί ένα πρόσφορο πεδίο παρατήρησης των μικρών νησιωτικών κοινωνιών, έχοντας διατηρήσει σημαντικά ίχνη ενός πολιτισμικού τοπίου που συνδέεται με τη διαχρονική οικιστική ιστορία του τόπου, τις χρήσεις γής, την πρόσληψη και βίωση του χώρου από τις ανθρώπινες κοινότητες στο παρελθόν. Τα ίχνη αυτά κατέγραψε η έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος *διαχρονικοί νησιωτικοί πολιτισμοί, η περίπτωση της Θηρασίας* όπως και η τρέχουσα ανασκαφική έρευνα στο νησί. Ο ανά χείρας τόμος εστιάζει στη γεωλογική, αρχαιολογική και ιστορική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στη Θηρασία με στόχο την κατανόηση της ιστορίας του τοπίου στη μακρά διάρκεια, από την προϊστορία, έως τον 21^ο αιώνα. Η έρευνα συνδυάζει μεθόδους της αρχαιολογικής έρευνας επιφανείας της γεωλογικής και γεωφυσικής μελέτης και της ανασκαφής ενώ η διερεύνηση των διαθέσιμων ιστορικών πηγών και η αρχαιολογική έρευνα συμπληρώνουν το ευρύ φάσμα πηγών, δεδομένων και οπτικών.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	10	
1. ΓΕΩΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΠΕΔΙΟΥ		
Γιώργης Ε. Βουγιουκαλάκης, Emeri Farinetti & Μαρία Χριστοπούλου		
Γεωλογική δομή και εξέλιξη της Θηρασίας: η παλαιοτοπογραφία της νήσου πριν τη μινωική έκρηξη.....	28	
Κώστας Σμπόνιας		
Η αρχαιολογική έρευνα επιφανείας στη Θηρασία: μεθοδολογικά ζητήματα και ιστορική σύνθεση.....	56	
Apostolos Sarris, Tuna Kalayci & Nikos Papadopoulos Revealing the hidden cultural landscape of the volcanic island of Therasia through geophysical techniques	104	
Emeri Farinetti		
Γεωγραφική ανάλυση και νέες τεχνολογίες στην προσέγγιση του τοπίου της Θηρασίας.....	124	
2. ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ		
Κώστας Σμπόνιας, Ίρις Τζαχίλη, Μάγια Ευσταθίου, Κλαίρη Παλυβού, Κώστας Αθανασίου, Emeri Farinetti & Μαρία Συρίγου Συμβολή στη μελέτη του προϊστορικού τοπίου της Θηρασίας: ο οικισμός της 3 ^{ης} και πρώιμης 2 ^{ης} χιλιετίας π.Χ. στη θέση Παναγιά Κοίμηση		146
Γεώργιος Βαρσάνης		
Η τεχνολογία των τριπτών αντικειμένων στον οικισμό της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού, Θηρασία: προκαταρκτική εξέταση	186	
Ίρις Τζαχίλη		
Το εύρημα της Θηρασίας του 19 ^{ου} αιώνα και η Υστεροκυκλαδική ΙΑ περίοδος	208	
Κώστας Γεωργακόπουλος		
Κυκλάδες και Μικρά Ασία την Εποχή του Χαλκού: δίκτυα, επαφές και ερμηνείες.....	230	
3. ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΜΕΣΟΙ ΧΡΟΝΟΙ		
Σοφία Ζουμπάκη		
Η Θηρασία στο ιστορικό πλαίσιο των Κυκλάδων κατά την αρχαιότητα	262	

Κώστας Μουστάκας

Θηρασία και Θήρα κατά τη βυζαντινή περίοδο 298

Μαρίνα Βόγκλη

Κεραμική της Θηρασίας από την Ύστερη Αρχαιότητα μέχρι και τους βυζαντινούς χρόνους
..... 314

Γεωργία Κορδατζάκη

Κεραμικές ύλες και κατοίκηση στη νήσο Θηρασία από την αρχαιότητα έως τους νεότερους
χρόνους: το παράδειγμα από τις θέσεις Ρίβα, Βολιά και Κάστρο
..... 344

4. ΝΕΟΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Ελευθερία Ζέη

«Μικρονησιωτισμοί» του Αιγαίου: ιστορικοί και
ιστοριογραφικοί προβληματισμοί..... 374

Αγλαΐα Κάσδαγλη & Ευσταθία Χαρτοματσίδου

Θήρα και Θηρασία κατά το 17^ο αι. Τι μαρτυρούν τα νοταριακά έγγραφα για την κοινωνία
της εποχής..... 388

Αλέξανδρος Τούρτας

Η «θαλάσσια» Θηρασία 414

Άγγελος Μπούφαλης

Οικονομία και οικιστική εξέλιξη στη Θηρασία κατά τους νεότερους χρόνους (19^{ος}-21^{ος}
αιώνας)..... 436

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Άγγελος Μπούφαλης

Τα τοπωνύμια της Θηρασίας..... 480

Γιώργης Ε. Βουγιουκαλάκης

με τη συμβολή των Ν. Ανδρουλακάκη, Μ. Χριστοπούλου & Β. Σωματαρίδου. Γεωλογικός Χάρτης της Θηρασίας, 1:10.000, ΙΓΜΕ (ένθετος χάρτης)

Εισαγωγή

Κώστας Σμπόνιας & Ίρις Τζαχίλη

Η Θηρασιά, τμήμα του ηφαιστειακού συμπλέγματος της Σαντορίνης, που διαμορφώθηκε στη σημερινή της μορφή κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού ως αποτέλεσμα της τελευταίας μεγάλης έκρηξης του ηφαιστείου της Θήρας, αν και μοιράζεται την ίδια γεωλογική ιστορία με τη Θήρα, βρίσκεται στον αντίποδά της από διάφορες πλευρές. Σήμερα δίνει την εντύπωση του απομονωμένου νησιού, όπου επικρατεί μια ιδιόμορφη τοπικότητα (Μπακαλάκη 2015· Douskos 2015· Καλαντζής 2015). Θα έλεγε κανείς ότι ανταποκρίνεται στα στερεότυπα για την πρόσληψη των νησιών ως κοινωνικά και πολιτισμικά απομονωμένων χώρων¹. Παράλληλα, ωστόσο, διαμόρφωσε σε διάφορες περιόδους της ιστορίας της μια σχέση συμπληρωματική ή και σχέση εξάρτησης από τη γειτονική Θήρα, καταλαμβάνοντας το ρόλο της ενδοχώρας του μεγαλύτερου γειτονικού νησιού, αλλά και εντασσόμενη σε ευρύτερα πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά δίκτυα².

Παράδοξο και πιθανότατα συνδεόμενο με τον περιθωριακό χαρακτήρα, παρά τη γεωγραφική εγγύτητα με τη Θήρα, αποτελεί η απουσία της σύγχρονης έρευνας στο νησί στη διάρκεια του 20^{ού} αι. Η Θηρασιά έγινε ευρέως γνωστή στα μέσα του 19^{ου} αι. με την ανασκαφή ενός υστεροκυκλαδικού κτιρίου, που ήρθε στο φως στη διάρκεια των εξορυκτικών δραστηριοτήτων στο νότιο τμήμα του νησιού στα ορυχεία Αλαφούζου, και ερευνήθηκε στο πλαίσιο του επιστημονικού ενδιαφέροντος της εποχής για τις εκρήξεις του ηφαιστείου της Σαντορίνης. Το εύρημα αυτό διαδέχθηκε η αποσπασματική ερευνητική παρουσία στο νησί στη διάρκεια του 20^{ού} αι. (Sperling 1973, 40-41· Ευσταθίου 2015, 73-77). Το κενό της σύγχρονης έρευνας, αλλά και το αυξανόμενο επιστημονικό ενδιαφέρον για τα μικρά νησιά, επιχείρησε να καλύψει το ερευνητικό πρόγραμμα «ΘΑΛΗΣ» με τίτλο «Διαχρονικοί νησιωτικοί πολιτισμοί: η περίπτωση της Θηρασίας»⁴, το οποίο θέτοντας ως στόχο τη συνολική διεπιστημονική προσέγγιση της νήσου συμπεριέλαβε στους ερευνητικούς του στόχους τη γεωλογική, ανθρωπολογική, ιστορική και αρχαιολογική έρευνα καθώς και τη μελέτη της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής και της αρχιτεκτονικής της υπαίθρου (Παλυβού & Τζαχίλη 2015).

Ο ανά χείρας τόμος βασίζεται στα κύρια αποτελέσματα της έρευνας που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του παραπάνω έργου και επικεντρώνεται στις δράσεις που εστίασαν στη γεωλογική, αρχαιολογική και ιστορική έρευνα και μελέτη, με στόχο την κατανόηση της οικιστικής ιστορίας της Θηρασίας στη μακρά διάρκεια⁵. Στην έρευνα αυτή κεντρικό

ρόλο είχε η επεξεργασία των αποτελεσμάτων της εντατικής αρχαιολογικής έρευνας επιφανείας, που πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με την Εφορεία Κυκλάδων στη διάρκεια των ετών 2007-2011⁶, όπως και η γεωλογική έρευνα της νήσου από το ΙΓΜΕ (Βουγιουκαλάκης 2015).

Η Θηρασιά αποτελεί ένα πρόσφορο πεδίο παρατήρησης για τη σημασία των μικρών νησιωτικών κοινωνιών στη νησιωτική γεωγραφία, καθώς έχει διατηρήσει ως παλίμψηστο στην επιφάνεια του εδάφους σημαντικά ίχνη ενός πολιτισμικού τοπίου που συνδέεται με την ανθρώπινη δράση και τη διαχρονική οικιστική ιστορία, τις χρήσεις γης, την πρόσληψη και βίωση του χώρου από τις ανθρώπινες κοινότητες στο παρελθόν⁷. Τα ίχνη αυτά κατέγραψε η διαχρονική εντατική αρχαιολογική έρευνα επιφανείας της Θηρασίας των ετών

2007-2011 και διερευνά επίσης η τρέχουσα ανασκαφική έρευνα. Από τον εντοπισμό μέσω της έρευνας επιφανείας των κύριων οικιστικών πυρήνων του νησιού κατά μήκος του φρυδιού της καλδέρας αναδύεται ολόκληρη η εξέλιξη της οικιστικής ιστορίας της Θηρασίας: μεταξύ αυτών ο προϊστορικός οικισμός της Κοίμησης στο νότιο άκρο του νησιού, το αρχαίο οικιστικό κέντρο στο λόφο του Προφήτη Ηλία στη νοτιοανατολική ενδοχώρα και ο δυσπρόσιτος βυζαντινός οικισμός του 7^{ου}-αρχών 11^{ου} αι. στη θέση Κάστρο στα βορειοανατολικά του νησιού (Σμπόνιας, Farinetti & Κορδατζάκη 2015· Ευσταθίου 2015· Βόγκλη στον παρόντα τόμο). Τα πεδινά εδάφη αποτελούσαν στην αρχαιότητα τμήμα ενός αγροτικού τοπίου που βασιζόταν στις μικρές κατά κανόνα εγκαταστάσεις αγροτικού χαρακτήρα, οι οποίες ακμάζουν ιδιαίτερα στην Ύστερη Αρχαιότητα, μεταξύ του 4^{ου} και 6^{ου} αι. μ.Χ. (Βόγκλη 2015 και στον παρόντα τόμο). Την εγκατάλειψη των αγροτικών θέσεων, των οικισμών, καθώς και του λιμανιού στη θέση της Ρίβας από τον 7^ο αι. μ.Χ. και την επικέντρωση της κατοίκησης στο δυσπρόσιτο βυζαντινό οικισμό του Κάστρου μεταξύ του 7^{ου} και 11^{ου} αι., διαδέχεται από το 12^ο αι. η ανάκαμψη της υπαίθρου και η επανίδρυση των οικισμών, που παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά με το οικιστικό τοπίο των νεότερων χρόνων. Στους νεότερους χρόνους η Θηρασία αποτελεί ένα συνολικό παράδειγμα προσαρμογής στο ηφαιστειακό περιβάλλον του νησιού ως προς τις χρήσεις γης, την αξιοποίηση των ορυκτών πόρων (Ρεϊζίδου 2015· Παπαστεφανάκη 2018) και την οίκηση, που συχνά παίρνει τη μορφή του υπόσκαφου οικισμού σε χαράδρα, προφυλαγμένου και προσανατολισμένου προς τον πλησιέστερο κάμφο (Παλυβού 2015· Τζαχίλη 2015). Το αγροτικό της τοπίο χαρακτηρίζεται από ένα συνολικό σύστημα διευθέτησης της γης, με μεγάλης έντασης επένδυση στο τοπίο για την προστασία και αξιοποίηση της γης, τις επικοινωνίες και τη διαχείριση των υδάτων (Αθανασίου 2015· Ριτζούλη 2015). Τα ορατά αυτά χαρακτηριστικά στο σημερινό τοπίο, μαζί με τα στοιχεία εγκατάλειψης και δημογραφικής συρρίκνωσης που χαρακτηρίζουν το νησί στη διάρκεια του δεύτερου μισού του 20^{ού} αι. (Μπούφαλης & Αθανασίου 2015), αποτέλεσαν την αφετηρία για την αρχαιολογική έρευνα και την κατανόηση του τοπίου της Θηρασίας στη μακρά διάρκεια.

Για την ανάπτυξη μιας μεθοδολογίας για την αρχαιολογική έρευνα της νήσου, η διάσταση του χρόνου, γεωλογικού και ιστορικού, και η υιοθέτηση μιας ολιστικής και διεπιστημονικής προσέγγισης αποτέλεσαν σημαντικούς άξονες. Η διάσταση του γεωλογικού τόπου είναι πρωταρχική στη Θηρασία που είναι διαμορφωμένη, όπως και η Θήρα, μέσα από τις περιοδικές εκρήξεις του ηφαιστειακού της Σαντορίνης (Βουγιουκαλάκης 2015· Friedrich 2009). Η γεωλογία αποτελεί ένα δυναμικό στοιχείο τόσο σε σχέση με την εξέλιξη του αναγλύφου και της τοπογραφίας, όσο και σε σχέση με τις προκλήσεις που δημιούργησε το ηφαιστειακό περιβάλλον για την ανθρώπινη παρουσία. Ο σκοπός της έρευνας, όσον αφορά το γεωλογικό χρόνο, επικεντρώθηκε στον προσδιορισμό των φάσεων εξέλιξης και οικοδόμησης της Θηρασίας ως αποτέλεσμα των περιοδικών, ηφαιστειακών εκρήξεων και στην ανθρώπινη απόκριση και αλληλεπίδραση με το ηφαιστειακό περιβάλλον μέσα από την οίκηση, τα δομικά υλικά, τον ορυκτό πλούτο, τις χρήσεις γης και την αξιοποίηση των υδάτων. Ο νησιωτικός χαρακτήρας της Θηρασίας, όπως μπορεί να προσληφθεί μέσα από την οπτική του μεμονωμένου νησιού και ταυτόχρονα της ευρύτερης εκδοχής του αρχιπελάγους, αλλά και την εξέταση της δράσης των κοινωνικών παραγόντων που επηρέασαν τα χαρακτηριστικά της, διαμόρφωσε έναν πρόσθετο άξονα παρατήρησης και ανάλυσης, τόσο σε σχέση με τους προϊστορικούς χρόνους πριν τη μινωική έκρηξη, με τη Θήρα και Θηρασία ως τμήμα μιας ενιαίας νήσου, όσο και στους ιστορικούς χρόνους με την παρουσία της νήσου Θηρασίας στο νησιωτικό σύμπλεγμα της Σαντορίνης και των Κυκλάδων. Σημαντικό παράγοντα αποτέλεσε η εξέταση των δικτύων ενσωμάτωσης και

επικοινωνίας που αναπτύχθηκαν σε διάφορες περιόδους, ορίζοντας τη σχέση με τη γειτονική Θήρα και ευρύτερα το θαλάσσιο χώρο των Κυκλάδων και της Μεσογείου. Ο βαθμός απομόνωσης σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους, η δορυφορικότητα ή η αυτονομία σε σχέση με τη Θήρα, ο ρόλος της Θηρασίας στα δίκτυα ανταλλαγών και συμπληρωματικότητας στο θαλάσσιο χώρο του Αιγαίου και της Μεσογείου, η πρόσληψη του νησιωτικού χαρακτήρα και της θάλασσας και τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά και οι ταυτότητες που δημιουργεί, όπως επίσης η σημασία των περιοδικών μεγάλων εκρήξεων του ηφαιστείου και η πρόσληψή τους από τις τοπικές κοινωνίες (Douskos 2015), είναι στοιχεία που επανέρχονται στην ιστορία της Θηρασίας και της Θήρας και διαμόρφωσαν μερικά από τα ερωτήματα της έρευνας.

Από πλευράς αρχαιολογικών μεθόδων, η έρευνα συνδύασε μεθόδους της επιφανειακής έρευνας, της γεωλογικής και γεωφυσικής μελέτης, αλλά και της ανασκαφής σε μία από τις θέσεις που εντοπίστηκαν (Sbonias *et al.* 2020), αξιοποιώντας τις δυνατότητες που προσφέρει η ενσωμάτωση διαφορετικών ειδών δεδομένων. Παράλληλα, η διερεύνηση των διαθέσιμων ιστορικών πηγών και η αρχαιολογική έρευνα για τη μελέτη των επί μέρους ιστορικών περιόδων, όπως και η εθνογραφική, ανθρωπολογική και τοπωνυμική έρευνα, συμπλήρωσαν το ευρύ φάσμα πηγών, δεδομένων και των οπτικών που πλαισίωσαν την έρευνα. Στη βάση αυτή διαρθρώνεται ο παρών τόμος που περιλαμβάνει τέσσερις ενότητες, οι οποίες αναπτύσσουν τις μεθόδους έρευνας πεδίου και τα αποτελέσματα που προέκυψαν από την αρχαιολογική έρευνα και την ιστορική μελέτη για τις επί μέρους χρονολογικές περιόδους, από την προϊστορία ως τον 21^ο αι.

Όταν φτάσαμε για πρώτη φορά στη Θηρασία το 2007 ως ομάδα⁸, καμιά δεκαπενταριά άτομα, με ένα πλοίο που έπιανε μικρά νησιά και ετοιμαστήκαμε να ξεμπαρκάρουμε, οι άνθρωποι του πλοίου μάς φώναξαν «μη βγαίνετε, κάνετε λάθος, εδώ είναι Θηρασία». Τόσο πολύ κανένας επισκέπτης δεν πήγαινε τότε. Έκτοτε, η ζωή μας στο νησί ήταν γεμάτη συμβάντα και εκπλήξεις. Η Θηρασία «μύριζε» τη δεκαετία του '50, ένα μέρος μικρό, με μία κανονικότητα παράδοξη στα μάτια μας. Σε τέτοιο νησάκι με όμορφο και αρχαϊκό τρόπο προσπαθήσαμε να ακολουθήσουμε τα επιστημονικά μας προγράμματα, να επιλύσουμε καθημερινές δυσκολίες, να κατανοήσουμε τις κατά χώραν ερευνητικές ιδιαιτερότητες. Πολλές συζητήσεις, πολλές απορίες συμπλέκονταν με την πορεία των επιστημονικών αναζητήσεων και συνεπάγονταν κούραση και ενθουσιασμό μαζί, πανηγύρια, πορείες πάνω στους γκρεμούς. Ήταν μία διευρυμένη εκπαιδευτική διαδικασία, όπου στην πράξη κάθε μέθοδος προσπαθούσε στην πρακτική εφαρμογή της να λάβει υπόψη της τις άλλες και ο καθένας να επιστρατεύσει τις δικές του γνώσεις και στόχους για να αξιοποιήσει και να προσαρμοστεί με τους άλλους. Η μία μέθοδος τροφοδοτούσε την άλλη. Ή αμφισβητούσε τα καθιερωμένα όριά της.

Πολλές φορές στις μελέτες του παρόντος τόμου αναπτύχθηκαν τα όρια που τίθενται στην έρευνα από τον κατακερματισμό των πληροφοριών, τη διαφορετική φύση ή πειθαρχία, ή τη διαφορετική μεθοδολογία με την οποία συγγράφηκαν. Πληροφορίες από τις επιφανειακές έρευνες με την αυστηρή μεθοδολογία τους που έχουν σχέση με επεισόδια κατοίκησης και εκμετάλλευσης του χώρου έπρεπε να συνδυαστούν με τυχαίες παραδόσεις αρχαίων αντικειμένων, τυχαίες διηγήσεις Θηρασιωτών ή τη διατηρησιμότητα των υλικών – κυρίως αρχιτεκτονικών καταλοίπων– που καθορίζει σε μεγάλο βαθμό και το τοπίο. Άφθονα ευρήματα από διάφορες ιστορικές περιόδους έρχονται σε αντίθεση με τη σπανιότητα ή την απουσία τους από άλλες. Τα κενά πληρούνται καταφεύγοντας στις συγκρίσεις με τα ιστορικά

γεγονότα στο Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο, διαμεσολαβούμενα από ιστορικές αφηγήσεις για τη Θήρα, αλλά δεν παύουν να είναι σημαίνοντα. Επίσης, οι επιλογές και οι ερμηνευτικές μέθοδοι των συγγραφέων, καθώς και τα πεδία έρευνας, άλλοτε συνάδουν και άλλοτε αποκλίνουν. Και όλοι παλεύουμε με την αμφισημία ή πολυσημία των δυνατών ερμηνειών των υλικών που καμιά φορά συναντούμε. Όλα, όμως, τα άρθρα εντάσσονται σε ένα τωρινό στάδιο της έρευνας και το υπογραμμίζουν, ενώ όλοι περιμένουμε την επόμενη δεκαετία ή τις επόμενες ειδικότητες ή άλλους ερευνητές, για να συνεχιστεί η πορεία. Ποιος ξέρει τι το αναπάντεχο θα αναδυθεί σε μία Θηρασία που αλλάζει, κρατώντας τα βασικά χαρακτηριστικά της. Ας μην ξεχνούμε ότι κράτησε από την αρχαιότητα το όνομά της, ως Θηρασία, αυτή της Θήρας, ενώ η ίδια η Θήρα, το έχασε, έγινε η Σαντορίνη.